

הרב הראל דביר

מח"ס פסח לה'

שבירת עצם בפסח הבא בטומאה

פתיחה

התורה אסרה לשבור עצם בקרבן פסח. יש לדון האם איסור תורה זה חל בפסח הבא בטומאה, האם הדבר אסור אך מדרבנן, או שאינו חל כלל.

מפשטות הגמרא נראה שאין איסור שבירת עצם בפסח הבא בטומאה

נאמר במשנה (פסחים פד, א; וכע"ז במשנה מכות יז, א):

השובר את העצם בפסח הטהור, הרי זה לוקה ארבעים. אבל המותיר בטהור והשובר בטמא, אינו לוקה את הארבעים.

ובגמרא (פסחים שם) נאמר:

שובר בטמא מנלן?

דאמר קרא: ועצם לא תשברו בו; בו, בכשר ולא בפסול.

תנו רבנן: ועצם לא תשברו בו; בו, בכשר ולא בפסול. רבי אומר: בבית אחד יאכל ועצם לא תשברו בו – כל הראוי לאכילה, יש בו משום שבירת עצם; ושאין ראוי לאכילה, אין בו משום שבירת עצם.

בהמשך, הגמרא מבררת מה הנפקא מינה בין ת"ק לרבי, ומציעה שמונה הסברים אפשריים: (א) רבי ירמיה: הנפק"מ היא בפסח הבא בטומאה, שת"ק מתיר לשבור עצם ורבי אוסר. (ב) רב יוסף: בפסח הבא בטומאה לכו"ע אין משום שבירת עצם, והנפק"מ בהייתה לו שעת הכושר ונפסל, שהוא קרוי כשר אך אינו ראוי לאכילה. ולכן ת"ק מחמיר ורבי מקל. (ג) אביי: בהייתה לו שעת הכושר ונפסל לכו"ע אין משום שבירת עצם, שהרי כעת פסול הוא, והנפק"מ בשבירת העצם מבעוד יום, שהפסח כשר אך אינו ראוי לאכילה. (ד) רב פפא: מבעוד יום לכו"ע יש משום שבירת עצם, והנפק"מ באבר שיצא מקצתו, שכשר אך אינו ראוי לאכילה. (ה) רב ששת בריה דרב אידי: באבר שיצא מקצתו לכו"ע יש משום שבירת עצם, שהרי הוא ראוי לאכילה על ידי צלייה, והנפק"מ בשבירת עצם בנא, שהוא כשר אך עדיין אינו ראוי לאכילה. (ו) רב נחמן בר יצחק: בנא, לכו"ע יש משום שבירת עצם, והנפק"מ באליה, שהיא כשרה אך אינה ראויה לאכילה. (ז) רב אשי: באליה לכו"ע אין משום שבירת עצם, והנפק"מ באבר שאין עליו כזית בשר. (ח) רבינא: באבר שאין עליו כזית בשר לכו"ע אין משום שבירת עצם, שהרי אין בו שיעור אכילה. והנפק"מ בשאין עליו כזית בשר במקום זה ויש עליו במקום אחר.

ומסיימת הגמרא:

תניא כארבעה מינייהו, דתניא, רבי אומר. בבית אחד יאכל ועצם לא תשברו בו. על הכשר הוא חייב ואינו חייב על הפסול, היתה לו שעת הכושר ונפסל בשעת אכילה - אין בו משום שבירת עצם [=ב]. יש בו שיעור אכילה - יש בו משום שבירת עצם, אין בו שיעור אכילה - אין בו משום שבירת עצם [=ז/ח*]. הראוי למזבח, אין בו משום שבירת העצם [=ו]. בשעת אכילה - יש בו משום שבירת עצם, שלא בשעת אכילה אין בו משום שבירת עצם [=ג].

הגמרא ממשיכה ודנה באפשרות השמינית, ומביאה מחלוקת בין ר' יוחנן לריש לקיש בעניין זה, אך לא דנה יותר בשאר האפשרויות. הרי שהאפשרות השנייה היא אחת האפשרויות המבוססות בברייתא, ולכאורה יש להסיק מכך שיש בה כדי לדחות את האפשרות הראשונה. ולפי זה מוסכם על ת"ק ועל רבי שאין משום שבירת עצם בפסח הבא בטומאה. הגדיל הערוך לנר (מכות יז, א על רש"י ד"ה השובר) והסביר שמשום כך נקטה המשנה לשון 'השובר בטמא' ולא לשון 'השובר בפסול':

אי נקט השובר בפסול, ה"א דבפסח הבא בטומאה לוקה, דאע"ג דאמרינן בפסחים (שם) דפסח הבא בטומאה נקרא ג"כ פסול ע"ש לפי מה שפירש רש"י שם, זה דוקא למ"ד טומאה דחוויה בצבור, וא"כ למ"ד הותרה פסח הבא בטומאה אין בכלל פסול, ולכן אפשר התנא דהכא סבירא ליה הותרה בצבור ונקט בטמא, דאי נקט פסול לא היה פסח הבא בטומאה בכלל.

דברי הרמב"ם והחינוך

וכך פסק הרמב"ם (הל' קרבן פסח י, א):

השובר עצם בפסח טהור, הרי זה לוקה, שנאמר: ועצם לא תשברו בו. וכן נאמר בפסח שני: ועצם לא תשברו בו. אבל פסח שבא בטומאה, אם שבר בו עצם אינו לוקה. מפי השמועה למדו: לא תשברו בו, בטהור ולא בטמא. אחד השובר את העצם בלילי חמשה עשר או ששבר בו עצם מבעוד יום, או ששבר אחר כמה ימים, הרי זה לוקה.²

וכן כתב החינוך (סוף מצווה טז): 'ועובר עליה ושבר עצם בפסח טהור, לוקה'.

שיטת המאירי בדין שבירת עצם בפסח הבא בטומאה

לעומת זאת, המאירי (פד, א ד"ה כבר) מחייב על שבירת עצם בפסח הבא בטומאה, ולכאורה כאפשרות הראשונה:

(א). שתי האפשרויות מופיעות ברש"י (ד"ה ואינו).

(ב). ועוד כתב (פיהמ"ש מכות ג, ג): 'ואמרו ועצם לא תשברו בו לא נאמר אלא בפסח טהור, כמו שביארנו במקומו'. ולכאורה כוונתו לביאורו למשנה בפסחים, אלא שבפסחים רק הפנה לדבריו במכות. וצ"ע.

כבר ביארנו בפסח שנטמא או נפסל, שכל שהיתה לו שעת הכושר, אף על פי שעכשיו אינו ראוי לאכילה, יש בו משום שבירת עצם; וכל שלא היתה לו שעת הכושר, אין בו משום שבירת עצם. מכל מקום, פסח הבא בטומאה בהיתר, כגון שנטמא הצבור – אפילו נטמאו קודם זריקה, חייב; שהרי מכל מקום ראוי לאכילה הוא. וכל שחייב משום שבירת עצם חייב, בין ששברו בליל חמשה עשר או מבעוד יום או לאחר כמה ימים, אף על פי שבשעת שבירה אינו בר אכילה. ומתוך כך שורפין עצמות הפסח עם שאר הבשר, כדי שלא יבא לידי תקלה.

לפי מה שהתבאר, לא ברור מדוע המאירי מבכר את האפשרות הראשונה על פני האפשרות השנייה, שלכאורה עדיפה עליה בתרתי: היא גם באה אחריה במהלך השקלא וטריא, ונראה מזה שגוברת עליה, וגם מבוססת בדברי הברייתא. וכן התקשה בספר שער הקרבן (פט"ז הערה 20), שדברי המאירי הם לא כמבואר בגמרא וברמב"ם. ועוד יש להקשות, שאף לאפשרות הראשונה הדבר אינו מוכרע, אלא נתון במחלוקת רבי ות"ק. והרי קיי"ל דהלכה כרבי מחבירו ולא מחבריו, כמבואר בגאונים ובראשונים רבים¹, ובכללם המאירי עצמו (שבת כה, ב סד"ה ז). ולכאורה נראה שמחלוקת על ת"ק היא מחלוקת על חבריו ולא על חבירו, וגם זה מבואר בגאונים ובראשונים רבים².

ובהשקפה ראשונה, היה נראה שהמאירי מחלק בין סתם 'פסח הבא בטומאה' שנזכר בשתי האפשרויות הראשונות, ובין 'פסח הבא בטומאה בהיתר', כלשונו, שנידון כפסח רגיל לעניין איסור שבירת עצם. ולפי זה, דברי הגמרא מתייחסים דווקא לפסח שנטמא שלא בהיתר, ורק בו התבטל איסור שבירת עצם. ואולם, נראה ברור שאין לומר כן, שהרי בגמרא נאמר להדיא שמדובר בפסח הראוי לאכילה:

אמר רבי ירמיה: פסח הבא בטומאה איכא בינייהו. למאן דאמר כשר, האי פסול. למאן דאמר ראוי לאכילה, האי נמי ראוי לאכילה הוא.

ואי איתא שמדובר בפסח הבא בטומאה שלא בהיתר, אין מקום להגדירו כראוי לאכילה, שהרי אסור לאכול מסתם פסח טמא, אם לא שבא בטומאה בהיתר. וכן מבואר ברש"י (פד, ב ד"ה האי) שהגמרא עוסקת בפסח הבא בטומאה בהיתר, דטומאה הותרה בציבור. ובאמת לאו ברשיעי עסקינן, ואין אפשרות שפסח 'יבוא' בטומאה אם לא שהותר להביאו בטומאה.

ובאמת נראה שמדברי המאירי עצמו במקומות אחרים יש סתירה לדבריו כאן, שכן כתב (צו, א סד"ה וזה):

ביארנו שאין מלקין בשבירת עצם אלא בטהור, אבל לא בפסח הבא בטומאה. וכל שכן שהפסול, אין בו משום שבירת עצם.

ג). סדר תנאים ואמוראים (אות כב), תשובות גאוני מזרח ומערב (סי' רכו), רי"ף (יבמות יח, א בדפיו), רשב"א (שו"ת א, תלא), מבוא התלמוד (ד, עד), ספר הכריתות (ג, ד), הליכות עולם (ה, א, ה), ועוד. אמנם יעוין ביד מלאכי (כללי התלמוד, רלב) ובעין זכור (ה, יד), שהביאו מקורות מהראשונים לכך שהלכה כרבי גם מחבריו. ויעוין עוד בזה באנציקלופדיה תלמודית (ערך הלכה, הערות 639-676).

ד). רו"ה (ב"ב עד, ב בדפי הרי"ף ד"ה נפל), פסקי רי"ד (ב"ק צא, א ד"ה הכל), תוס' רא"ש (חולין קטו, א ד"ה בהלכות), מהרי"ט אלגוי (הל' בכורות נא, ב ד"ה והנה לענין) בדעת הרמב"ן והרא"ש, ועוד.

ולכאורה מבואר בדבריו שאין מלקות לשובר עצם בפסח הבא בטומאה. אמנם לא כתוב בדבריו 'בהיתר' אך כאמור, הדבר מוכח מיניה וביה מלשון 'פסח הבא בטומאה', שמעידה על הפסח שמתחילתו היה טומא ובכל זאת הובא, ולא ברשיעי עסקינן, ועל כרחנו שבהיתר. והרי זו ממש לשון רב ירמיה. וגם ממה שכתב המאירי דכל שכן לפסול, מוכח שהבא בטומאה אינו פסול.

וכן מבואר במאירי במקום נוסף (מכות יג, א ד"ה ואח"כ):

השובר את העצם בפסח טהור, בין בפסח ראשון בין בפסח שני. אבל השובר בטמא, רצוני לומר בפסח הבא בטומאה, כגון שהיו רוב הקהל טמאי מת שאין נדחין לפסח שני, או שהיו הכהנים או כלי שרת טמאים טומאת מת – אין השובר בו עצם לוקה; שנאמר: לא תשברו בו, בטהור ולא בטמא.

וכן במקום שלישי (שבועות ג, ב ד"ה כבר ביארנו במסכת):

כבר ביארנו במסכת מכות שהשובר עצם בפסח טהור לוקה, אבל השובר עצם בפסח הבא בטומאה, כגון שהיו רוב צבור טמאים על הדרך שביארנו שם, אינו לוקה, שנאמר: ועצם לא תשברו בו, בכשר ולא בפסול. וכגון שנשטמא לפני זריקה, שלא היתה לו שעת הכושר.

ואף שבעלמא יש עדיפות לדברי מפרש שנכתבו בסוגיה המרכזית שעוסקת באותו עניין, בנידון דידן, שדווקא דבריו במקומות אחרים מתאימים לגמרא ולרמב"ם, נראה שיש לנוקטם לעיקר. ומכיוון שכך, צ"ע אם לקבל את מה שכתב בתורה שלמה (חי"ב מילואים לפרשת בא, אות כג עמ' קפז; וכן בספרו שו"ת דברי מנחם ח"ג סי' מב אות יח עמ' רו-רז) ליישב את דברי המאירי בפסחים על פי גרסת כ"י מינכן של הגמרא, שבו חסרה הקביעה של רב יוסף שאין איסור בפסח הבא בטומאה. וז"ל הגמרות שלנו, תוך סימון בכתב מודגש של כל המילים שאינן מופיעות בכ"י מינכן: 'רב יוסף אמר: כי האי גוונא דכולי עלמא אין בו משום שבירת העצם, דרבי לאקולי קא אתי. והאי הא פסול הוא, אלא היתה לו שעת הכושר ונפסל איכא בינייהו'. יצוין כי מילים אלו חסרות בעדי נוסח נוספים^ה, אך מופיעות בעדי נוסח אחרים^ו. וכעין זה, נמחקו בחלק מעדי הנוסח עוד הסברים של הגמרא בהמשך הסוגיה, שנאמרו בלשון דומה כחלק מהצגת הדעות הנוספות בביאור מחלורת רבי וחכמים. ויעוין עוד בשערי היכל (פסחים מערכה ק עמ' תנה הערה 7) שהציע מקור חלופי לדברי המאירי, אך תבר לגזיזיה, כיעו"ש. וצ"ע^ז.

ה. כ"י קולומביה, אנאלאו, וטיקן 125. ויעוין עוד בהגהות הב"ח (פד, ב אות א) ובמהרש"א (שם על תד"ה ה"ג) שדנו אף הם בגרסה זו.

ו. כ"י מינכן 6, אוקספורד, וטיקן 109ב, וקטע גניזה סנט פטרבורג.

ז. בשולי הדיון בדברי המאירי, יצוין לדברי קדמון נוסף שמשמע ממנו שאיסור שבירת עצם חל בפסח הבא בטומאת ציבור, והוא רבינו מיוחס בפירושו לחומש שמות (יב, מו; עמ' 30): 'בטהור הראוי לאכילה, יש בו משום שבירת עצם, ולא בטמא'. ומשמע שהטמא שאין בו משום שבירת עצם הוא דווקא כזה שאינו ראוי לאכילה, וכן דייק מדבריו בתורה שלמה (שם, ובשו"ת דברי מנחם שם). אך הבנה זו אינה מתאימה לדברי הגמרא, וצ"ע.

מחלוקת האחרונים בשאלה אם בפסח הבא בטומאה חל רק פטור ממלקות או

היתר גמור

עלה בידינו שלפי פשטות הגמרא ורוב הראשונים, אין לוקים על שבירת עצם בפסח הבא בטומאה, ומפשטות הדברים נראה שגם אין איסור תורה בדבר. ועדיין יש לדון האם הדבר מותר לכתחילה או שיש בו איסור דרבנן. והנה, כתב רע"א (בתוספותיו למשניות פסחים ז, י): 'אף בעבר ושבירם ולקח מהם המוח, או בפסח הבא בטומאה דיכול לשברם - מכל מקום העצמות טעונים שריפה. דכיון ששימשו לנותר, הם גם כן דינם כנותר'. מבואר בדבריו שאין איסור כלל בשבירת עצם בפסח הבא בטומאה.

לעומת זאת, בשפת אמת (פסחים פד, א ד"ה בגמרא) כתב:

מדקתני השובר בטמא בהדי המותר בטהור, משמע דאיסורא איכא. ויש לומר הטעם, משום דגזרינן אטו פסח טהור, בפרט למ"ד דגם בפסח הבא בטומאה פטור בשובר עצם, ודאי יש לגזור לכתחילה אטו פסח דעלמא, כיון דזה נאכל וזה נאכל אתי למיטעי.

ולמאי דמשמע לעיל (פ"ג) דגם לכתחילה שוברין היכא שהוא פסול, יש לומר דהכי נמי בטמא ממש מותר, אבל לא כשרוב ציבור טמאים, דראוי לאכילה, כנ"ל.

כעין זה כתב המנחת חינוך (טז, א) בתחילת דבריו:

והנה, במשנה ובר"מ* מבואר דפסח שבא בטומאה אין לוקין, וכן בברייתא מבואר שם דחייב על הכשר ואינו חייב על הפסול. נראה לכאורה דאפשר דחייב ליכא, אבל איסורא איכא, ואפשר אף איסור דאורייתא. ובפרט במשנה מבואר: אבל המותר בטהור והשובר בטמא אין לוקין. והמותר בטהור עובר על לא תעשה, רק דאין לוקין מחמת לאו שאין בו מעשה, עיין שם. אם כן, מדכלל שובר בטמא עם המותר, אפשר גם כן דאין לוקין אבל איסורא איכא.

אך המנ"ח המשיך ודחה זאת:

אך באמת, מהיכא תיתי יהיה בו איסור? כיון דנתמעט בקרא, אם כן גם איסור לית ביה. ועיין לעיל לענין עצם בכזית בשר, ואפשר דאפילו איסור דרבנן לית ביה, דגבי להניח

(ח). והנה, כתב הרמב"ם (הל' קרבן פסח ז, ח לנוסח כה"י): 'פסח שהקריבוהו בטומאה, הרי זה נאכל כטהור'. מלשון זו משמע קצת שאין הבדל בדיני האכילה בין טמא לטהור (ויעוין עוד בזה בספר פסח לה' סי' יח). ואי איתא שבטמא מותר לשבור עצם (ולשיטת האור שמח דלקמן, אף מצווה לעשות כן), יוצא שהאכילה אינה ממש 'כטהור' אלא בגדרים אחרים. אולם אין מזה ראיה, שכן יש לומר שכוונת הרמב"ם בלשון זאת רק לעצם ההיתר לאכול, לא להשוואה גמורה של טמא לטהור לכל דיניהם.

(ט). הלשון כאן אינה ברורה, ושם צ"ל 'דגם למ"ד בפסח'.

(י). נראה שהכוונה לדברי הגמרא (פסחים פג, א) בנוגע לשריפת עצמות הפסח ששימשו נותר: 'נתברניהו ונחלצה למוח דידהו, ונשרפיה, ונשדינהו לדידהו. אלא לאו שמע מינה: שימוש נותר מילתא היא. אמרי: לא, לעולם אימא לך שימוש נותר לאו מילתא, וקסבר: בו - בכשר, ואפילו בפסול. אפילו בפסול סלקא דעתך? והא תנן: אבל המותר בטהור והשובר בטמא, אינו סופג את הארבעים! לא קשיא; כאן שהיתה לו שעת הכושר, כאן שלא היתה לו שעת הכושר'.

(יא). =וברמב"ם.

גומרתא מבואר בש"ס (פסחים פד, ב) דהוי איסורא דרבנן, וכאן אינו מבואר כלל. אם כן, נראה דאין שום איסור.

אחרונים נוספים התירו לכתחילה שבירת עצם בפסח הבא בטומאה, מכוח הראיה מדף פ"ג: תבנית אות יוסף (פסחים פד, א ד"ה וע"פ ביאור; מג ע"ג בדפי הספר), מנחת סולת (על ספר החינוך, מצווה טז; דף סב ע"א ד"ה ומ"ש המנ"ח דמלשון) בשם בנו הרב יוסף משה, שער הקרבן (פט"ז הערה 15). וכן נקט בסתמא המחנה לוי (הורוויץ; פסחים ע, ב ד"ה אך), וכן צידד הרש"ז פיק (מעלין בקודש לא עמ' 121-122).

יתירה מכל זאת כתב האור שמח (הל' קרבן פסח י, א), שמותר ואף מצווה לשבור עצמות פסח הבא בטומאה כדי לאכול את המוח שבהן: בטומאה אינו עובר, ומצווה לשוברו ביש בו מוח, כדי לאכול את המוח שלא יהא נותר.

יתרונות לשיטת רע"א והחינוך וסיעתם

ולכאורה נראה שמיקט מילי מציצא עדיף, כשיטת רע"א וסיעתו. מלבד מה שהני רבנותא דאורייתא נקטו כן, נראה שהראיה מדברי הגמרא בדף פ"ג שהבליע השפת אמת בדבריו היא אכן ראיה חזקה, שכן הגמרא דנה על ההנהגה לכתחילה ולא על פטור ממלקות בדיעבד, וכמבואר בדברי השפת אמת עצמו שמשמע משם היתר לכתחילה. ומה שכתב לחלק בין ראוי לאכילה לאינו ראוי לאכילה, הוא לכאורה קשה מאוד, שכן הגמרא למדה את ההיתר לשבור עצם בעצמות נותר מדין פסח הבא בטומאה ('השובר בטמא'), ואי איתא שבפסח הבא בטומאה אין היתר לכתחילה, אזי דיו לבא מן הדין להיות כנידון.

ועוד נראה, שהשפת אמת עצמו הרגיש בזה, ולכן בחידושויו על הרמב"ם (הל' קרבן פסח י, א) סלל דרך חדשה בגדרי האיסור לכתחילה שקיים לשיטתו, והעמיד אותו במקרה המסוים של פסח שנעשה בטהרה, כשרוב הציבור היו טמאים². אך לכאורה גם זה אינו מרווח, שהרי לפי השפת אמת יוצא שלשון 'בטמא' של המשנה מתייחסת לקרבן טהור³.

שנית, לכאורה שפיר קאמר המנ"ח בסיפיה דדבריו, שכל עוד לא שמענו במפורש שהדבר אסור, אין לנו כוח לאוסרו. ואף שיש חשש דאתי למטעי, אין זה בגדר

(יב). וז"ל: 'אבל פסח שבא בטומאה, אם שבר בו עצם אינו לוקה. משמע דאיסורא מיהא איכא. וכן משמע לשון המשנה: השובר בטמא פטור. ואפשר מדרבנן אסור, גזירה אטו טהור. ונראה עוד, דודאי מי שמקריב פסחו בטהרה – אפילו רוב צבור טמאים, מכל מקום, פסחו ששמרו בטהרה, נראה דאית ביה משום שבירת עצם, דהרי לא נקרא עליו שם פסול. ולהכי יש לומר דאסור מדרבנן, אפילו בא בטומאה, דשמא אחד מהם נעשה בטהרה. ולכן אפילו נפסל קרבן של אחד, אסרו חכמים. אבל צ"ע, דקצת משמע בגמרא דלכתחילה נמי מותר לשבור בפסח שנפסל. ולכן אפשר דדוקא בפסח הבא בטומאה [=מותר לשבור], אבל הפסח הזה בלא נטמא מיירי הכא, ובהא הוא דאיכא איסורא, מטעם הנ"ל [=שלא נקרא עליו שם פסול]. ובמשנה גם כן יש לומר השובר בטמא, פירוש: בפסח הבא בטומאה, אבל אם נטמא אותו פסח – לכתחלה נמי מותר'.

(יג). ובשולי הדברים יש להוסיף שכיום כל ישראל טמאי מת, ואין לנו מי שיכול לעשות פסח בטהרה, וממילא אין לחשוש 'שמא אחד מהם נעשה בטהרה'.

מכשול ברור שיוצר איסור, כל שלא התפרש הדבר בדברי חז"ל, או לפחות בדברי הראשונים.

ועוד נראה, שיש לדון על דבריו של האור שמח שנקט שיש מצווה בשבירה בטמא: יש מקום לומר שמכיוון שבפסח טהור לכו"ע אין אוכלים את המוח שבעצמות בגלל איסור שבירת עצם, ממילא הוא אינו מוגדר כבשר שחלה חובה לאוכלו. ומתוך שהותר להותירו ואין חובה לאוכלו בפסח טהור, מותר להותירו גם בפסח טמא". ושמא אף האור שמח לא התכוון לומר שיש חובה לשבור עצם בטמא, אלא רק שהעושה כן קיים מצווה. וצ"ע".

סיכום

מכל האמור נראה שיש לקיים את ההבנה הפשוטה בדברי המשנה והרמב"ם, שלפיה אין איסור תורה בשבירת עצם בפסח הבא בטומאה. ונראה שזו גם דעתו העיקרית של המאירי. ועוד נראה ששבירת עצם מותרת לכתחילה בפסח הבא בטומאה, ואין בה איסור דרבנן, וכדעת רוב האחרונים. ויהי רצון שכשם שזכינו לעסוק בדברים להלכה, כן נזכה שהיושבים על מדין יעסקו בהם למעשה.

(יד). בשולי הדברים, יצוין לדברים שיש בהם דמיון עקרוני לדברי האור שמח, שהובאו בשם הגרי"ז מבריסק (הגדה של פסח מבית לוי עמ' מח ד"ה ואכלו): לפי הגרי"ז, בפסח מצרים הייתה חובה לאכול את האמורים, משום שהם עדיין לא נאסרו. וזאת אף שצורתו הרגילה של פסח דורות אינה כוללת אכילה של החלבים. ויעוין בזה בספרי פסח לה' (עמ' כז).
(טו). ויעוין עוד ברש"ש (פסחים ע, ב על רש"י ד"ה אבל), שדן בזה קצת ואין בדבריו הכרע.